

ПЕНЬО РУСЕВ (София)

РЕФОРМАТА НА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ (Характер, особености, разпространение)

Въпросът за реформата на Евтимий Търновски като комплексен и първостепенен в средновековната балканистика и славистика изисква усилията на различни специалисти: историци, езиковеди, литературове-ди, изкуствоведи и др. Същевременно никоя специална наука сама не е в състояние да изясни този въпрос цялостно. Необходим е по-общ подход, който е възможен от позициите на една или друга по-обща, както някои казват, „метанаука“.

Съобразно с това настоящата статия има за задача да разгледа въ-проса в неговата цялост, като се използват конкретните проучвания на ези-коведи, историци, литературоведи, изкуствоведи и други, от една страна, и като се приложат идеите, подходът и методите на общата теория на ко-муникациите и на теорията на културното общуване по-специално.¹

Според теорията на културното общуване през Средните векове на Балканите и в Европа функционират два типа „системи от средства за културно-историческо общуване“ между хората: фолклорни, които са устни, и църковно-християнски, които пък са ръкописни.² Извършеното от Евтимий Търновски и неговите сътрудници и ученици е съществен мо-мент в историята на източнохристиянската църковна, славянска по език „система от средства“ за религиозно и народностно общуване и въздействие.³

¹ Сравнително по-пълно изложение на теорията на културното общуване пред-ставя студията на П. Русев. Проблемът за културата и за културните взаимодействия от гледна точка на кибернетиката, теорията на информацията и общата теория на комуникациите. — Год. на ВИТИЗ „Кр. Сарафов“, т. XVI, 1974, 2, с. 13—54.

² За системите от средства за културно общуване през Средновековието вж. П. Русев. Фолклорът като система от средства за информация и мястото му в сред информационните системи от език, литература и изкуство. — Rad XVII kongresa saveza udruženja folklorista Jugoslavije — Poreč, 1970, Zagreb, 1972, p. 307—311; Раз-пространяването на византийската култура в Югоизточна Европа като проблем на информациона система. — Студия балканика, 8, 1974, с. 5—30; Sur les périodes his-toriques de la communication culturelle et littéraire dans le Sud-Est européen. — Neo-helicon, 1975, III, 3—4, p. 171—188.

³ Делото на Кирил и Методий в Моравия и Панония през втората половина на IX в. „удължава“ „каналите“ на византийската църковно-християнска информацион-на система. В България при княз Симеон (893—927) новите, славянски по език „удъл-

Реформата на Евтимий е исторически обусловен и широко приет от църквите със славянско богослужение опит да се усъвършенствува и подобри решително тяхната дейност.

В духа на исихазма като философско-християнско учение и като ползуват опита на Византия, търновските книжовници начело с Евтимий Търновски реформират цялостно българската църковна система от средства за религиозно и народностно въздействие. Своето дело те почват като „изправление“ на църковните книги, но постепенно засягат почти всички звена и страни на църковната и културната дейност през епохата. Остава непокътнато само богословското съдържание на тогавашната църковна литература. Но тъкмо то определя религиозния смисъл и облик на въздействието, в името на което реформата се прави.

Като исихасти — като привърженици на едно мистично философско-християнско учение — търновските книжовници са способни да постигнат само реформиране на църковно-културната дейност, но не и да я отрекат и да превъзмогнат църквата. Макар че е идейно движение с ренесансов характер, исихазмът не извежда последователите си до действително ренесансово освобождение на човешката мисъл от средновековния религиозен мироглед. Обратно — реформата цели, пък и постига по-ефективно църковно-религиозно въздействие. Едновременно с това обаче Търновската реформа засилва значително и възможностите за народностно въздействие и сплотяване, така необходими по онова време както на Балканите, така и в Русия.

Реформата засяга всички звена и страни на църковната система от средства за общуване и въздействие: правопис и четене и разпяване, език и стил, установяване на „изправен“ „търновски“ текст на „целите църковни книги“, нови преводи, въвеждане на Ерусалимския богослужебен „типик“, разширяването му със служби за светците, почитани в Търново, нови оригинални произведения на литературата, нова поетика и нова стилистика, нова организация на преписването и разпространяването, нова просветна дейност, по-нататъшно развитие на калиграфията, стенописа, иконографията, строителството, църковните приложни изкуства и пр. Ядро на всяка „информационна система“ за културно общуване, определящо характера ѝ, е нейният език и създадените на този език литературни произведения. Основното и най-важното в реформата на Евтимий Търновски е реформирането, от една страна, на литературния език, а, от друга страна, на литературата на българската църква.

„жениа“ за кратко време „натрупват“ в себе си българска „народностна културно-историческа информация“ и се превръщат в самостоятелна църковно-християнска информационна система с народностно-българска функция. След време тя от своя страна „удължава“ „каналите“ си всред сърби, власи и руси. Когато България пада под византийско робство, трите „удължения“ също натрупват в каналите си нова — сръбска, румънска и руска — народностна културно-историческа информация, придобиват самостоятелност и почват да действуват като „подсистеми“ на източнористиянската славянска по език „макросистема“. Четирите „подсистеми“ изпълняват едновременно две функции: обща — източнористиянска, и народностна — българска, сръбска, руска и румънска. Почти до края на Средновековието църковнохристиянската, славянска по език макросистема за културно-историческо общуване запазва сравнително единната си езикова и литературна основа. Четирите „подсистеми“ са свързани по Цариград и действуват в единство с нея. Вж. П. Русев. Место и роль Търновской Евфимиевой школы в культурном общении на Балканах и в восточной Европе в средние века. — В: Славянские культуры и Балканы. Т. I. С., 1978, с. 348—361.

Конкретните изследвания напоследък ни убеждават, че реформирането на езика е направено в съгласие с възгледите на исихазма за „словото“ като същност на „логоса“ и за „името“ като същност на „енергията“ (т.е. на предметите и явленията) и въз основа на българската литературна практика през XIV в. в нейните най-представителни образци.

Представите ни за езиково-граматичните нормативи на търновските книжовници са по-сигурни днес в случаите, когато се основават върху изследване на езика в оригиналните произведения на Евтимий Търновски и учениците му. В резултат на подробно разглеждане на Евтимиевата лексика Йежи Русек заключава, че тя е „много богата, наследена от Охридската и Преславската школа“⁴. Евтимий Търновски „много рядко използва новата лексика, която навлиза в писмените паметници, възникнали преди всичко в Източна България с център най-напред Преслав, а след това Търновград“. Неговият език по лексика е „богат и обработен литературен език — културно достойние не само на българите“. Наблюденията върху морфологично-синтактичната система на Евтимиевия език, направени от Дора Иванова-Мирчева⁵, налагат още по-категоричен извод: „Езикът му пази непокътнат своя синтетичен характер, без следи от разпадане на склонението. . .“ Обаче Евтимий не следва буквално старобългарските норми. В езика му съществуват отклонения от тези норми, които са твърде характерни, за да бъдат случайни. Взети в своята цялост, наблюденията на Дора Иванова-Мирчева потвърждават отдавна приетата теза, че в основата на Евтимиевата езикова реформа са залегнали „два главни принципа“: 1. Съзнателен стремеж към приближаване до езика на Кирило-Методиевите образци; 2. Следване на гръцкото писмо и на гръцкия език. Същевременно обаче наблюденията на Дора Иванова-Мирчева допълват и коригират тази теза. Става ясно, че се касае за осъзната и системно прилагана цялостна лексикална, морфологично-синтактична и стилистична езикова система, плод на развитието на българския литературен език в продължение на повече от четири века.

Този най-общ извод се налага и от проучванията за езика на Евтимиевите ученици, осъществени напоследък от Иван Гълъбов⁶, Ангел Давидов⁷, Мария Тихова⁸ и др.

„Изправянето“ на книгите в Търново — като реформиране на литературната основа на българската църковна система от средства за религиозно и народностно въздействие — е въпрос още по-труден за изследване. Търновските книжовници реформират литературата — „целите църковни книги“ по израза на Константин Костенечки — и като

⁴ Й. Русек. Промени в лексиката на българския език и отношението на патриарх Евтимий към тях. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 194—196.

⁵ Д. Иванова-Мирчева. Евтимий Търновски — писател-творец на литературния български език от късното Средновековие. — В: Търновска книжовна школа, с. 197—210.

⁶ Ив. Гълъбов. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV век. — В: Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблук. С., 1971, с. 55—90.

⁷ А. Давидов. Към лексикалната характеристика на „Похвално слово за Евтимий“ и „Мъчение на Йоан Нови“ от Григорий Цамблук. — В: Търновска книжовна школа, с. 477—499.

⁸ М. Тихова. Езиково-стилни особености в творчеството на Евтимиевите приемници — Григорий Цамблук, Константин Костенечки и Йоасаф Бдински. Автореферат на кандидатска дисертация. Велико Търново, 1975, с. 1—30.

стил, и като поетика, и като естетика. В известен смисъл дори би могло да се твърди, че тази страна на реформата се оказва от по-голямо значение и намира по-широк прием извън България.

Характерна страна на Евтимиевата литературна реформа, смятана от изследвачите за основна, е прочутото „**ПЛЕТЕНІЕ СЛОВЕС**“ — особенният „пищен“, „витиеват“, „тържествено-експресивен“ литературен стил. Евтимий Търновски и учениците му имат амбицията да пишат не „неумело и грубо“, а „**ПО АБПОТЪ**“, „**ЕЪ АБПОТЪ**“, красиво и изящно, по законите на красотата. Изкуството на „словесната везба“ е явление, което през XIV и XV в. обхваща литературата на целия източнокристиянски свят — Византия, Балканите, Източна Европа, Грузия, Армения. Във византийската литература то има твърде дълга история — началото му поставя още през X в. знаменитият Симеон Метафраст. По думите на грузинския писател от XI в. Ефрем Мцире Симеон Метафраст „се заема да украси мъченията на светите мъченици и житията на светите отци и йерарси“, тъй като те „били изопачени от еретици и зли хора“.⁹ Обаче през XIV в. писателите-исихасти придават на „метафразиката“ ново направление, като я развиват в духа на своите идеи за „словото“ и „познанието“.

Според християнския неоплатонизъм на исихастите посредством словото — като назовава нещата — човек опознава проявите на „енергията“, които са обект на „външната философия“. Фразата, изразът, формата, в която мислите се изказват, са извънредно важни, тъй като словото разкрива самите предмети и явления, а не единствено онова, което човек мисли за тях. Но поради своята човешка природа словото не е способно да разкрива „вътрешната същност“ на явленията, която е обект на „вътрешната философия“. До същността на нещата човешкият дух е способен да се домогне не чрез словото и разума си, а по пътя на „съзерцанието“, на непосредственото ѝ възприемане, на „духовното общуване“ с нея. „Същността“ може да се почувствува и изрази не с езика, а с онова, което стои зад него, не чрез „фразата“, а посредством „метафразата“.

Писателите-исихасти избягват битовата делнична реч, обикновения израз, простотата на изложението. Те пишат за известното като за нещо неизвестно, не употребяват собствените имена на житийните си герои, непрекъснато цитират „Светото писание“, търсят „абстрактното“, „общото“, „божественото“. Тяхното „художествено виждане“ на писатели наистина се характеризира с интерес към вътрешното душевно богатство на героите, към техните преживявания, към човешкото в тях като израз на „божественото“. Но „психологизмът“ им остава „абстрактен“. В произведенията си те се стремят да кажат изящно нещата и същевременно да внушат тяхната скрита същност. За тях фразата е важна сама за себе си, но още по-важна като метафраза. Писатели като цариградския патриарх Калист, Евтимий Търновски и Григорий Цамблак пишат в два плана — с фразата, която предава мислите и разкрива видимото, и с метафразата, която заразява емоционално, вълнува и увлича, внушава „невидимото“, „неизразимото“ чрез слово, но най-важното, „нетленното“. Те са изключително големи майстори не само и не толкова на текста в произведенията си, но особено на скритото зад него — на подтекста. Те „плетат словото“

⁹ К. С. Кекелидзе. Этюды по истории древнегрузинской литературы. Тбилиси, 1957, с. 220.

не толкова с оглед на самото слово, а преди всичко заради онова, което то символизира и внушава като „непосредствено“ „общуване“ с „вечното“.

Върху основата на средновековната християнска символика писателите-исихасти постигат стилистика, поетика и естетика, които по-късно се развиват, от една страна, от символизма — например на М. Метерлинк¹⁰, и, от друга страна — от символиката и двуплановостта в особенния реализъм на А. П. Чехов.

Главното в многостранната реформаторска дейност на Евтимий Търновски и сътрудниците и учениците му — онова, което определя характера, особеностите и разпространението на реформата — е реформирането на езиковата и литературната основа на българската система от средства за църковно-културно въздействие. Утвърждаването на новите езикови нормативи ползува административни — църковни и държавни — мерки. Разпространението на стилистиката, поетиката и естетиката на Евтимий Търновски е въпрос и на поетически способности — на художественотворческо израстване чрез усвояване на поетически опит и на поетически форми и средства.

Търновските книжовници реформират църковната система от средства за религиозно и народностно общуване и въздействие в България с оглед на българските държавни и църковни народностни интереси и нужди през втората половина на XIV в. Тяхната реформа обаче се оказва от значение — с едни или други свои моменти и страни — и за църковно-културната — религиозна и народностна — дейност и в другите страни със славянско богослужение. Затова се разпространява и влияе — в различна степен и по различен начин — в Сърбия, във Влашко и в Молдова, в Литовско-Руското княжество и в Московска Русия.

В Сърбия, както в България, реформирането на църковната система от средства за общуване и идеологическо религиозно въздействие се налага преди всичко във връзка с турските завоевания. Разпространението на Търновската реформа във Влашко се подхваща още по времето, когато Евтимий става патриарх, но се разгръща бавно и в продължение на по-дълго време. А в Молдовлахия реформата прониква едва след завладяването на Търново от турците — затова пък много по-бързо и по-пълно. И във Влашко, и в Молдова¹¹ това проникване съпада с организирането на по-широка и по-ефективна църковна дейност. И в двете държави обществена основа на процеса създава нуждата от мерки най-напред срещу проникването на католицизма от Унгария и от Полша и после — срещу ислямството и турците.

В Русия промените и усъвършенствуването на църковната информационна система стават актуални пак в края на XIV и началото на XV в., но по други причини. В Москва „второто южнославянско влияние“¹² идва

¹⁰ Вж. М. Maeterlinck. Le trésor des humbles. Bruxelles, 1896.

¹¹ Вж. E. Şt. Piscupecu. Literatură slavă din principatele române în veacul al XV-lea. Bucureşti, 1939; E. Turdeanu. La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains. Paris, 1947; I. D. L a u d a t. Euthyme de Tirnovo et la littérature slavo-roumaine. — В: Търновска книжовна школа, с. 538—560; D. Z a m f i g e s c u. Prefaţa към книгата D. S. L i h a c i o v. Prerenăşterea rusă, Bucureşti, 1975, с. 20—26.

¹² Д. С. Л и х а ч е в. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. — В: Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. Доклады советских ученых на IV международном съезде славистов. М., 1960, с. 95—151.

след отхвърлянето на монголо-татарското иго и във връзка с амбицията на московските князе да обединят разпокъсаните руски княжества под своя власт. Ученикът и последователят на Евтимий Търновски Киприан¹³, като митрополит на Русия утвърждава на руска обществена основа принципите на Търновската езикова и литературна реформа на църковната славянска по език информационна система.

Не по-малко необходима е реформата и в Литовско-Руското княжество по онова време. Литовският княз Витолд налага Григорий Цамблак за киевски митрополит¹⁴ с цел да откъсне църковно западноруските области от Москва. Но епископите, които го избират и му се подчиняват, действуват по други съображения. За тях наистина е необходим киевски митрополит като Григорий Цамблак, който да прилага в Киевската църковна система от средства за религиозно въздействие, подобно на Киприан, принципите на реформата в Търново. Като отделен организъм източнохристиянската църква в границите на католическите държави Полша и Литва е принудена да воюва идеологически срещу католицизма, като се организира по-добре.

Разпространяването на българската църковно-информационна реформа извън България не бива да се опростява, като се свежда само до българско книжовно влияние в Сърбия, в Румъния и в Русия. Наистина, в редица случаи търновските принципи и промени се защитават и провеждат от талантиливи български ученици на Евтимий Търновски като Киприан, Григорий Цамблак, Константин Костенечки. След завладяването на Търново от османците търновски книжовници емигрират и в Сърбия, и във Влашко и Молдова, и в Литва, и Полша, и дори в Русия. Но те само подпомагат процесите на реформиране и усъвършенствуване на църковните информационни системи в тези страни, а не ги обуславят и създават. Навсякъде извън България Евтимиевите ученици българи имат ясното съзнание за народността на облик на църквата, на която служат.

Източнохристиянските — славянски по език — информационни системи за религиозно и културно общуване нямат свой ръководен център, не са единни в организационно отношение, но сравнително единната тяхна езикова и литературна основа — почти през цялото Средновековие — ги прави сравнително единна информационна макросистема. Търновските книжовници начело с Евтимий Търновски реформират — за нуждите на България — относително единната езикова и литературна основа на макросистемата. Това именно определя мястото, което Търновската Евтимиева реформа заема в промените, настъпили в цялата макросистема през XIV и XV век, и ролята, която тя играе в процесите на културното общуване и на идеологическите въздействия във всяка страна поотделно и на Балканите и в Източна Европа изобщо.

¹³ Вж. Й. Иванов. Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан (1375—1406). — Известия на Института за българска литература, кн. VI, 1958, с. 25—79; Л. А. Дмитриев. Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы. — ТОДРЛ, т. XIX, 1963, с. 215—251; Н. Дончев а-Панайотова. Търновската книжовна школа и Русия в края на XIV и началото на XV век. Автореферат на кандидатска дисертация. Велико Търново, 1974.

¹⁴ И. Б. Греков. Восточная Европа и упадок Золотой орды. М., 1975, с. 291—292, 295—299 и сл.